

HÁZIRGI QARAQALPAQ HÁM ÓZBEK POVESTLERINIŃ TEMATIKALIQ HÁM JANRLIQ KLASSIFIKACIYASI (2013-2023-jillar mısahında)

Bekbergenova Z.U.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20307035>

Házirgi dáwir qaraqalpaq hám ózbek ádebiyatında hár bir on jılıqta, mısahı, 2013-2023-jıllardı alıp qaraytuđın bolsaq, ádebiy janlardıń san hám sapa kórsetkishleri menen birgelikte ideya-tematikalıq, janrlıq, stillik jaqtan da rawajlanıw tendenciyaları gúzetiledi. Mısahı, 2013-2023-jılları «Sharq yulduzi» h.t.b. jurnalı betlerinde jariq kórgen ózbek povestleriniń mazmun jađınan tereńlesip, forma jađınan jańarǵanlıđın, tematikalıq jaqtan keńeygenligin, jáne de filosofiyalıq tereńlikke, psixologiyalıq analizlewge, posmodernistlik izleniske, genderlik tematikaǵa qaray bađdar alǵanlıđın gúzetemiz. Bul tematikalıq bađdarlardı ózbek povestleri mısahında jáne de tereńirek túsindiretuđın bolsaq, social-realistik bađdarda (zamanagóy qaharmanlardıń kúndelikli turmısı arqalı jámiyettegi ózgerisler, shańaraq máselesi), psixologiyalıq bađdarda (shaxs tragediyası, jalǵızlıq, ómir mazmunın izlew), tariyxıy hám mádeniy bađdarda (milliy tariyxqa qaytıw, dástúr hám házirgi zaman qarama-qarsılıđı, tariyxıy shaxslar yamasa dáwirler, milliy ózlikti túsiniwdi bekkemlew), globallasıw hám házirgi zaman bađdarında (mádeniy tásirler, texnologiyanıń táhiri, házirgi jaslardıń turmısı, internet, jańa qádiriyatlar), ruwxıy-filosofiyalıq bađdarda (ómirdiń mánisi, adamgershilik, iyman, insap, isenim, jaqsılıq hám jamanlıq h.t.b.), gender hám shaxs erkinligi (jeke shaxstıń, ásirese hayal-qızlardıń, ananıń erkinligi, hayal táđdiri, jámiyetlik basım, gender teńsizligi, shańaraqtađı kelispewshilik, ishki qarsılıq, únsizlik tragediyası h.t.b. bađdardađı tematikalar baslı orınǵa shıqqanlıđın kóremiz.

Házirgi ózbek hám qaraqalpaq povestleri aldınđı dáwirlerdege salıstırǵanda, mısahı, tema hám mazmun tárepinen jańalanǵanlıđın, aldınđı dáwirlerde jazıwshılar keńes dáwirindegi ideologiyalıq temalardı kóteriwe májbúr bolsa, házirgi povestlerde insannıń ishki dúnyası, psixologiyası, erkinlik, muhabbat, jalǵızlıq, migraciya, globallasıw sıyaqlı zamanagóy máseleler keńirek sáwlelene basladı. Qaharman obrazın sáwlelendiriwde de jańalıqqa bet burǵanlıđın, burınları shıǵarmalarda qaharmanlar kóbinese «úlgili», jámiyet talabına say, unamlı obrazlar sıpatında súwretlenetuđın bolsa, házirgi povestlerde qaharmanlar quramalı, qarama-qarsılıqlarǵa tolı, haqıyqıy turmısqa jaqın, olardıń

ishki ruwxıy dúnyasın tereńnen ashıwǵa baǵdarlandı. Stil hám til máselesine keletuǵın bolsaq, aldınǵı ayırım povestlerdın tili bir qansha rásmiy, ideologiyalıq boyawǵa iye, qalıplesken normalardan shıǵa almaytuǵın edi. Házirgi zamanagóy jazıwshılarımız tilde erkinlikke iye bolıp, awızeki sóylew elementlerin, simvolikalıq, metaforalıq, eksperimental stillerdi jiyi qollana basladı.

2013-2023-jıllar aralıǵında, bir «Sharq yulduzi» jurnalı betlerinde 60 tan aslam povestler járiyalanǵan bolsa, olardıń hár biri tematikalıq, janrlıq hám stillik jaqtan ózgeshelenip turadı. Mısalı, Hamrohon Musurmonovanıń «Sirlar saltanatiga sayohat» (№1, 2013-jıl) hayoliy sarguzasht qıssası (qıyalıy sayahat povesti), Davron Sultanovtıń «Afsonoviy ko‘zgi siri» (№4; №5; №6, 2020) sarguzasht detektiv qıssası, Anvar Obidjonniń «Ajınasi bor yullar» (Turmish kechinmalari) (№1; №2, 2014-jıl) avtobiografiyalıq qıssası, Abdunabi Boyquziniń «Teshikmozor hangomalari» (№3; №4; №5, 2014-jıl) hajviy qıssası, Otobek Jo‘raboevtıń «Rizo birla boramiz» (№7; №8, 2021) hujjatli qıssası, Erkin Azamniń «Bahorni quvib» (№6, 2023) kino qıssası, To‘lqin Hayittıń «O‘g‘uzxonning so‘ngi qurultoyi» (№3, 2016), Karimberdi To‘ramurodtıń «So‘nggi bek» (№9; №10, 2021) tariyxıy qıssaları dóretildi. Bul qıssalardıń (povestlerdın) ayırımlarınıń tematikalıq hám janrlıq ózgeshelikleri avtorlardın ózleri tárepinen belgilep ótken bolsa, ayırımların tematikalıq baǵdarları boyınsha ańlawǵa boladı. Usı jillardaǵı ózbek povestlerinde gender hám shaxs erkinligi, ásirese hayal-qızlardın, analarımızdın shańaraqtaǵı tutqan ornı, táǵdiri máseleleri Isajon Sultonniń «Onaizorim» (№2; №3. 2014), Adham Daminniń «Bu dunyoning dardlari» (№4, 2014), Zulfira Misbaxtıń «Adiba» (№5, 2013), Abdusattar Sodirovtıń «Tushlarimga kiring onajon» (№10; №11. 2017) qıssalarında keń tárizde jaratılıp berildi. Eń tiykarǵısı atı atalǵan povestlerdın hár birinde jetekshi baǵdar, tiykarǵı itibar qaharmaniń ishki dúnyasına qaratılǵan. Qaharmanlardın ishki monologi, ruwxıy keshirmeleri, oy-pikir aǵımını tereńnen sáwlelendi.

Bul dizim zamanagóy ózbek povestlerinde janrdın ráń-báreńligin (sarguzasht (sayaxat), detektiv, avtobiografiyalıq, satiralıq, hújjetli, kino hám tariyxıy) ayqın kórsetedi. Mısalı, sarguzasht (sayaxat) hám detektiv povestlerde jazıwshılar qıyal hám syujetke súyenip, bay hám tartımlı waqıyalardı syujetke engizedi, avtobiografiyalıq hám hújjetli povestler turmıs haqıyqatlıǵına tiykarlanıp, yaǵnıy real turmısqa jaqın bolıp, avtordın jeke tájiriybesi hám anıq maǵlıwmatlarǵa súyenedi. Satiralıq shıǵarmalar bolsa jámiyettegi kemshiliklerdi dálkek etip kórsetse, tariyxıy qıssalar ótmishti qayta kózden ótkerip, ótken dáwirlerdi kórkem túrde súwretleydi, kinoqıssa bolsa ádebiyat hám kino kórkem óneriniń sintezlesiwı sıpatında kórinedi.

Bunnan kelip shıǵatuǵın tiykarǵı juwmaq – házirgi ózbek qıssaları mazmun hám forma jaǵınan bay, janr sheńberi keń hám hár tárepleme rawajlanıp atırǵan ádebiy qubılıs bolıp tabıladı. Hár bir janr oqıwshıǵa túrli tásir qaldıradı: birewi qızıqtıradı, ekinshisi oylandıradı, úshinshisi tárbiyalıq áhmiyetke iye boladı. Bul óz gezeginde ádebiyattın jámiyettegi rolinıń áhmiyetli ekenligin hám onıń túrli wazıypalardı atqaratuǵının kórsetedi. Házirgi ózbek povestleriniń mazmunlıq hám tematikalıq ózgesheliklerine qaray usılayınsha jiklewler (klassifikaciyalaw), bul janr shıǵarmalarınıń janrlıq kóp túrliligi oǵada keń ekenin kórsetedi. Jáne de, atı atalǵan qıssalardıń funkciyası hár qıylı bolıp keledi: oqıwshını qızıqtırıp (sarguzasht, detektiv), ayırımları oylandırıp (tariyxıy, hújjetli), ayırımları kúldirip, sınaǵa alıp (satiralıq), ayırımları jeke táǵdirdi (avtobiografiyalıq) kórkem súwretlew, sáwlelendiriw wazıypasın atqarıp otıradı.

2013-2023-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatında povest janrı shıǵarmaları ideya-tematikalıq jaqtan jámiyet hám insan mashqalaların, ana hám bala, shańaraq, ótmish hám búgingi kún máselelerin, hayal-qızlar teńligi, gender siyasatı h.t.b. temalardı kóplep sáwlelendirdi. Ásirese, jazıwshılarımız alıs hám jaqın ótmish waqıyaların, tariyxıy shaxslardıń táǵdirin sáwlelendiriwge, belgili shaxslardıń ómiri hám dóretiwshilik iskerligin, ilim hám bilimlendiriw tarawlarına qosqan xızmetlerin hújjetlerge tiykarlap sáwlelendiriwge ayrıqsha itibar qarattı. Sonday-aq, shańaraq, ata-ana, ana hám bala, kekse áwlad wákilleri, jaslar turmısı, ekologiyalıq mashqalalarǵa arnalǵan tematikalar oraylıq orınǵa shıqqanlıǵı gúzetiledi. Egerde, 2013-2023-jıllarda «Ámiwdárya» jurnalı betlerinde 50 den aslam povestler járiyalanǵan bolsa, olardıń kópshiligi derlik, tariyxıy, hújjetli, zamanagóy tematikalarda jazılǵanlıǵın kóremiz. 1. Tariyxıy povestler: Sarıǵúl Bahadırovanıń «Tomaris hám Kir», «Qanatınan qayırılǵan suńqar» (belgili ádebiyatshı alım Nájim Dáwqaraev haqqında), Joldasbay Qosheterovtıń «Aytılmaǵan sóz» (tariyxıy shaxs Izban haqqında), Jiyeńbay Moyanovtıń «Palwanlar sárdarı» (belgili shayıp, sazende hám palwan Jańabay Qaratay ulı haqqında) tariyxıy qıssası, Sharap Usnatdinovtıń «Sońǵı ańshı» (Haymatdin maqsım haqqındaǵı tariyxıy povest essetin), Muratbay Nızanovtıń «Muvarakshina» (muǵallım Muvarakshina Ğafifabanu Qayumovna haqqında tariyxıy qıssası), Allanazar Ábdiev «Iyt hám adam yamasa ashlıq sınaǵı» tariyxıy povestlerin atap kórsetsek boladı. Bul shıǵarmalardıń barlıǵı anıq tariyxıy shaxslar hám waqıyalarǵa tiykarlanıp, ótken dáwirdiń kórkem súwretin jaratıwǵa qaratılǵan. Bul povestlerdiń tiykarǵı ózgesheligi sonda, olar tariyxıy haqıyqatı kórkem qıyal menen baylanıstırıp, oqıwshıǵa ótken dáwirdiń ruwxın, sol dáwirdegi adamlardıń táǵdirin tereńirek sáwlelendiriwge baǵdarlanǵan. Sonday-aq, bul shıǵarmalar tek ǵana tariyxıy dáreklardi bayanlap qoymastan, belgili shaxslardıń

ómir jolı arqalı milliy qádiriyatlardı, ruwxıy miyras hám adamgershilik pazıyletlerdi úgit-násiyatlaydı.

Solay etip, tariyxıy povestler házirgi ádebiyatta áhmiyetli orın iyelep, ótmishti ańlaw, tariyxıy sana-sezimdi qáliplestiriw hám onı kórkem túrde jetkeriw wazıypasın atqaradı. Bul povestler boyınsha jáne bir neshe tereńirek juwmaqlar aytıw múmkin.

Birinshiden, bul shıǵarmalar tariyxıy shaxsqa tiykarlanıp jazılǵanlıǵın ańlaymız. Yaǵnıy waqıya tek dáwirdi emes, al anıq adam táǵdiri arqalı ashıladı. Bunday usıl oqıwshıǵa tariyxtı qurı maǵlıwmat emes, al janlı turmıs sıpatında qabıl etiw imkaniyatın beredi. Ekinshiden, bul povestlerde tariyx hám kórkem fantaziyanıń únlesligi kózge taslanadı. Avtorlar anıq maǵlıwmatlarǵa súyense de, qaharmanlardıń ishki dúnyasın, sezimlerin, tartısların ashıw ushın kórkem usıllardan jeterlishe paydalanadı. Nátiyjede shıǵarmadaǵı syujet waqıyaları tásirsheń bolıp shıǵadı. Úshinshiden, bul shıǵarmalardıń áhmiyetli tárepi – milliy ruwx hám shaxs táǵdirin kórsetiw. Mısalı, jazıwshılar xalıq batırları, ilim pidayıları, ustazlar, kórkem óner ǵayratkerleri haqqında jazıw arqalı xalıqqa hadal xızmet etiw, erlik, sadıqlıq, ruwxıy shıdamlılıq sıyaqlı qádiriyatlardı propagandalaydı. Tórtinshiden, bul povestler arasında janlıq aralasıwlar kózge taslanadı. Mısalı, olardıń ayırımları povest-esse (máselen, «Sońǵı ańshı»), ayırımları hújjetli-biografiyalıq xarakterde, ayırımları kórkem tariyxıy bayanlaw túrinde súwretlenedi. Álbette, bul házirgi ádebiyatta janlardıń bir-birine jaqınlasıp baratırǵanlıǵın kórsetedi. Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, atap ótilgen tariyxıy povestlerdiń ideya-tematikası tek ǵana ótmishti súwretlep qoymastan, búgingi kitap oqıwshısın tariyxımız benen jaqınnan tanıstırıp, ruwxıy-aǵartıwshılıqqa tárbiyalap otıradı.

2. Hújjetli povestler: Jiyenbay Moyanovtıń «Palwanlar atası» Kegeylishi atalı Sapalaq palwan Shamuratov haqqındaǵı hújjetli qıssasın, Sharap Usnatdinovtıń «Ibrayım Yusupov. Shayırdıń jaslıǵı» hújjetli povestini, Gúlaysha Esemuratovanıń «Úsh dáwirdiń gúwası «Tentek» hayal haqqında ápsana» (Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen xalıq muǵallimi Áyse Bólekbaeva haqqındaǵı hújjetli povestini), Alpısbay Sultanovtıń «Tutasıp ketken táǵdirler» hújjetli qıssasın mısal etsek boladı. Birinshiden, bul shıǵarmalarda anıqlıq, tariyxıy tiykarǵı orındı ikeleydi. Yaǵnıy, avtorlar anıq tariyxıy shaxslardıń ómirine, arxiv materiallarına, eske túsiriwlerge súyenedi. Sonıń ushın bunday povestlerdiń tiykarǵı maqseti – haqıyqattı kórkem túrde jetkeriw esaplanadı. Ekinshiden, hújjetli povestler kóbinese belgili adamlardıń (palwan, shayır, muǵallım), mámleketke hám xalıqqa xızmet etken shaxslardıń ómir jolın kórsetiwge arnaladı. Bul arqalı ádebiyat biografiyalıq hám aǵartıwshılıq wazıypasın atqaradı.

Úshinshiden, bunday shıǵarmalardıń ózgesheligi olarda artıqsha qıyal az boladı. Anıq fakt, waqıya, dáwir anıq beriledi. Lekin, sonıń menen birge kórkem til de saqlanadı. Yaǵnıy, bul janr ilimiy anıqlıq hám kórkem bayanlawdıń qosılǵan túri bolıp esaplanadı. Tórtinshiden, bul povestlerdiń tárbiyalıq áhmiyeti oǵada joqarı bolıp keledi. Olar arqalı keń kitap oqıwshıları miynet súygishlik, turaqlılıq, xalıqqa xızmet etiw sıyaqlı qásiyetlerdi úyrenedi. Yaǵnıy, hújjetli povestler – anıq turmıslıq haqıyqatlıqqa tiykarlanǵan, tariyxıy shaxslar táǵdiri arqalı oqıwshıǵa aǵartıwshılıq hám tárbiyalıq tásir kórsetetuǵın áhmiyetli ádebiy janr shıǵarmaları esaplanadı.

Bul hújjetli povestler tuwralı taǵı da birneshe áhmiyetli tárepın atap ótiwge boladı. Birinshiden, bul shıǵarmalarda shaxs arqalı dáwir obrazı ashıladı. Yaǵnıy Sapalaq palwan, Ibrayım Yusupov, Áyse Bólekbaeva sıyaqlı adamlardıń ómiri arqalı belgili bir dáwirdiń sociallıq, mádeniy ortalıǵı kórinedi. Bul oqıwshıǵa tariyxtı keńirek túsiniw imkaniyatın beredi. Ekinshiden, bunday povestlerde ómirbayanlıq baǵdar tiykarǵı orınǵa shıǵadı. Waqıyalar kóbinese qaharmannıń balalıǵınan baslap, onıń shaxs sıpatında qalıplesiwi, jetiskenligi, jámiyettegi ornına shekem sistemalı ráwishte kórkem sáwlelenedi. Bunday súwretlewler janrdın tiykarǵı kompoziciyalıq ózgesheligin kórsetedi. Úshinshiden, bul shıǵarmalar derek sıpatında da bahalı. Olar tek ǵana ádebiy shıǵarma emes, al, estelik, tariyxıy maǵlıwmat, ruwxıy miyras sıpatında da xızmet atqaradı. Tórtinshiden, xalqımız arasınan shıqqan ápiwayı adamlardıń ullılıǵın kórsetedi. Yaǵnıy, qaharmanlar álbette tariyxıy batır emes, biraq óz isiniń sheberi, elge paydası tiygen insanlar. Álbette, bul házirgi ádebiyattıń adamdı bahalawdaǵı jańa kózqarasın kórsetip beredi. Besinshiden, bul povestlerdiń tili ádette ápiwayı hám isenimli boladı. Sebebi, avtor oqıwshını isendiriwi kerek, sonıń ushın artıqsha asırıp kórsetiwden góre anıqlıqqa itibar beredi. Juwmaqlap aytqanda hújjetli povestler – jeke adam táǵdiri arqalı pútkil bir dáwirdi, jámiyetti hám ruwxıy qádiriyatlardı haqıyqıy hám tásirsheń sáwlelendiretuǵın janr esaplanadı.

3. Zamanagóy tematikadaǵı povestler: Alpısbay Sultanovtıń «Jawıngerdiń jesiri», Esenbay Ermanovtıń «Jiyen qızdıń baxtı», Beknazar Ernazarovtıń «Muhabbattıń jası neshede?», Esbergen Ótepbergenliniń «Eles-eles balalıǵım menen delbe-delbe jaslıǵım meniń», Beknazar Ernazarovtıń «Jantalas», Esenbay Ermanovtıń «Muqaddes tuyǵı», Beknazar Ernazarovtıń «Kerek adam», Yusupbay Álimbetovtıń «Oyda joq waqıya», Ábdisayıt Paxratdinovtıń «Sónbegen muhabbat», Marat Tawmuratovtıń «Kóp ólshemli dúnya» modern usılındaǵı zamanagóy povestin atap kórsetsek boladı. Birinshiden, bul shıǵarmalar házirgi jámiyet turmısın súwretlewge qaratılǵan. Yaǵnıy olarda búgingi kúnniń mashqalaları, adamlardıń qatnasıqları, ruwxıy izlenisleri hám turmıslıq sharayatları

sáwlelenedi. Bul – ádebiyattıń zaman menen birge rawajlanıp atırǵanın kórsetedi. Ekinshiden, bul povestlerde kóp ushırasatuǵın tiykarǵı temalar: muhabbat hám shańaraq, insan táǵdiri, jámiyettegi ózgerisler, shaxstıń ishki gúyzelisleri hám tańlawları kórkem sáwlelenedi. Mısalı, povest atamalarınıń ózinen-aq («Muhabbattıń jası neshede?», «Sónbegen muhabbat», «Jantalas») insannıń ishki dúnyasına tereń úniliw bar ekenligin kóriw múmkin. «Kóp ólshemli dúnya» sıyaqlı shıǵarmalar arqalı modern (zamanagóy) ádebiy usıllar qollanılıp atırǵanlıǵın kóremiz. Bul povestlerde waqıt hám keńislikti erkin beriw, sana aǵımı, simvolika sıyaqlı kórkem usıllardıń qollanılıwı gúzetiledi. Zamanagóy povestlerde búgingi jámiyettiń haqıyqıy kelbeti, insan psixologiyası hám zamanagóy mashqalaları tereń ashıp beriledi. Jáne de, zamanagóy povestlerde realizm hám modernizm elementleri birge júredi. Yaǵnıy bir tárepten turmıs haqıyqatlıǵı anıq berilse, ekinshi tárepten, simvolikalıq kórinisler, filosofiyalıq pikirler, ayırım waqıtları shártli (abstrakt) súwretlew usılları qollanıladı. Bul shıǵarmalar oqıwshını tayar juwmaqqa alıp kelmeydi. Kerisinshe, ashıq final, kóp mánililik arqalı oqıwshını pikirlewge jeteleydi. Bul házirgi ádebiyattıń áhmiyetli belgilerinen biri esaplanadı. Zamanagóy tematikadaǵı povestlerdiń qurılısında turmısqa jaqın sóylew tili, dialoglardıń kópligi, ishki monologlardıń qollanılıwı arqalı tekst anıǵıraq kórinedi. Juwmaqlap aytqanda, zamanagóy povestler tek waqıyanı bayanlap ǵana qoymastan, házirgi adamnıń ishki dúnyasın, jámiyettegi quramalı ózgerislerdi hám ishki ruwxıy izlenislerdi tereń filosofiyalıq dárejede ashıp beriwge baǵdaralanadı.

Kórip ótkenimizdey, bul jıllar qaraqalpaq ádebiyatında aldınǵı on jıllıqqa salsıtırǵanda, satiralıq, detektiv, avtobiografiyalıq, fantastikalıq povestler gúzetilmeydi.

Solay etip, búgingi qaraqalpaq hám ózbek povestlerin tematikalıq hám janrlıq jaqtan klassifikaciyalaw ushın ádebiyattanıw teoriyasında qabıl etilgen ulıwmalıq principler tiykarındaǵı kriteriylerdi tómendegishe kórsetip ótsek boladı. Tematikalıq tárepi – povestler qanday máseleni kóteredi, janrlıq tárepi – forma hám usıl boyınsha, bunda povestiń kórkemlik qurılısı hám bayanlaw usılı názerde tutıladı. Onnan basqa da, kompoziciyalıq dúzilisi, milliy-mádeniy kriteriyalar, avtor stili máseleleri de esapqa alınadı. Yaǵnıy, búgingi qaraqalpaq hám ózbek povestlerin klassifikaciyalawda **tema, janr, kompoziciya, milliy ózgeshelik, avtorlıq stil** birge qaralsa, tolıq hám ilimiy tiykardaǵı nátiyjege erisiwge boladı.